Lukianos Samosatast ja „Vokaalide kohus” – kas see on mingi nali?

NEEME NÄRIPÄ

Lukianose elu ja looming

Bütsantsiaegne antiiktraditsiooni vahendav „Suda” entsüklopeedia iseloomustab „Vokaalide kohta” autorit, II saj pKr elanud Lukianost Samosatast, järgmiselt:

Lukianos Samosatast, teda hüüti blasfeemiks ja teotajaks. Või pigem võiks teda nimetada jumalatuks, sest tema dialoogides esitatakse naeruväärsena jumaliku kohta kõneldut. Ta elas keiser Traianuse ajal ja hiljem. Esmalt oli ta Süürias Antiookias advokaat, kukkus aga sel alal läbi ning pühendus kõnede kirjutamisele ja neid on ta kirjutanud lõputult. Legendi järgi tapsid ta koerad, kui ta tõe peale marru läks.¹ „Peregrinose eluloos” ründab Lukianos, täielik lurjus, ju kristlust ja rüvetab Kristust ennast.² Selle maru eest kandis ta omal ajal piisavat karistust, tulevikus saab ta aga igavese põrgutule pärijaks Saatana juures. (Suda, L 683)

„Suda” puhul tuleb muidugi meeles pidada, et tegu on arvatavalt X sajandist pärineva leksikoniga, mis on seega koostatud sajandeid pärast Lukianose eluaega ja samuti sajandeid pärast nn antiikaja lõppu, kuigi põhineb varasemal allikail. „Suda” esindab kristlikku traditsiooni ja sellega on ehk seletatav Lukianost puudutava sissekande lühidus, aga eriti selle vaenulikkus: rünnak kristluse vastu ei saanud jääda hävitava hinnanguta, mis laienes kogu Lukianose isikule. Tänapäeva uurijad on kahtluse alla seadnud ka mitmed „Sudas” esitatud faktid.

Lukianose täpne sünniaeg on teadmata, kuid see langeb aastaille 115–125 pKr. Rooma keiser Traianus, keda mainib „Suda”, suri aastal 117, nii et äärmisel juhul võis Lukianos sündida Traianuse võimu viimaseil aastail, aga võib-olla ka hiljem. Lukianose kodulinn Samosata asus Rooma Süüria provintsi idapiiril Eufrati jõe läänekaldal. Lukianos omandas (arvatavasti) klassikalise hariduse ning lõpetanud kõnekunstiõpingud Joonias, rändas kõnemehena ringi mitmel pool Rooma impeeriumis,

¹ Võimalik, et viidatakse Lukianose teosele „Peregrinose surmast”, kus Lukianos väidab, et ta teinud juba Peregrinose enesetappu pealt vaadates selle edeva teo üle nalja ning seepeale pääsenud vaevu lõhkirebimisest küünikute poolt (vkr *hypo tōn Kynikōn*), nagu Aktaion rebiti lõhki koerte poolt (*hypo tōn kynōn*) või tema tädipoeg Pentheus menaadide poolt (Harmon 1972: *De morte Peregrini* 2).

² Peregrinos Proteuse ja kristluse kohta vt Bagnani 1955. Teoses „Peregrinose surmast” nimetab Lukianos ristilöödud Jeest sofistiks, keda kummardatakse ja kelle seadusi järgitakse (*De morte Peregrini* 13.16–18).

külastades nii Itaaliat kui ka Galliat.³ 163. või 164. aastal võitis ta oma kõnedega keiser Lucius Veruse poolehoidu Süürias Antiookias. 165. aastal nägi Lukianos pealt kristlaste hulka kuulunud küüniku Peregrinos Proteuse avalikku enesetappu tuleriidal olümpiamängude aegu, kusjuures enne oli Peregrinos pidanud iseenda matusekõne. Lukianos pajatab sellest teoses „Peregrinose surmast”, millele viitab halvustavalt ka ülaltoodud „Suda” sissekanne. Järgnevail aastakümneil viibis ta arvatavasti pikemat aega Ateenas, kus leiab aset mitme tema teose tegevus. Vanemas eas töötas Lukianos mingis riigiametis Egiptuses, kuid tuli sealt ära ja pöördus tagasi sofistielu juurde. Ta suri 180. aastate lõpus või 190. aastate alguses. (Nesselrath 2015: 129–131)

Kirjanikuna oli Lukianos viljakas ning tema säilinud pärand on väga rikkalik: talle on omistatud 82 teost, millest mitmete autorsus on küll rohkem või vähem kahtluse alla seatud (Harmon 1913: ix). Teadaolevalt kirjutas Lukianos eri žanrides kreekakeelset proosat.⁴ Žanridena saab loetleda jutustusi (nt „Tõelised lood”), satiire (nt „Peregrinose surmast”, „Philopseudes ehk valearmastaja”), satiirilisi „pamflette” (nt „Kuidas tuleb ajalugu kirjutada”), uurimusi, meelelahutuskõnesid ehk deklamatsioone (nt „Kärbsse ülistuskõne”, „Vokaalide kohus”), retoorikaharjutusi, kirju. Lukianos viljeles ka – võimalik et vanemas eas – nn sokraatilist dialoogižanri (nt „Jumalate kõnelused”, „Hetääride kõnelused”, „Kõnelused surnute riigis”, „Pidusöök”). Sageli on Lukianose teoste puhul üldse raske žanripiire tõmmata, sest suurt osa tema loominguist saaks nimetada lihtsalt erinevates vormides satiiriks.

Võib-olla üks tuntumaid Lukianose teoseid on (satiiriline) jutustus „Tõelised lood”, mis kujutab endast fantastilist reisikirjeldust. Kuna rännumehed jõuavad „Tõelistes lugudes” Kuu peale, kohtuvad kuulastega ning on tunnistajaiks sõjale kuuja päikeseelanike vahel, on seda teost peetud Euroopa varaseimaks ulmeromaaniks.⁵ Peale selle satutakse veel valaskala kõhtu, kohtutakse hiiglastega, kes sõidavad ringi liikuvatel saartel, käiakse Juustusaarel ning jõutakse ka Öndsate saarele, kus elavad endiste aegade kangelased, filosoofid ja poeedid. Lukianos oli väga populaarne autor humanistide seas. Tema mõju võib näha nii Rotterdami Erasmuse „Narruse kiituses” kui ka Jonathan Swifti „Gulliveri reisides” ja uusaegseis utoopiais. Peale Erasmuse ja Swifti on Lukianosest vaimustunud Thomas More ning Henry Fielding, nende kõigi jaoks oli Lukianos ennekõike satiirik.⁶

³ Vt Nesselrath 2015. Klassikalise hariduse all on peetud silmas kreeka *enkyklios paideia*’t, millel põhineb seitsme vaba kunsti (*septem artes liberales*) kontseptsioon. *Enkyklios paideia* ideaale ja nende praktikas rakendamist on kirjeldanud näiteks Theresa Morgan (1998: 50–89). Seitsme vaba kunsti kujunemislöö on kokku võtnud Kaspar Kolk (2002). Oma võib-olla fiktiivses teoses „Unenägu ehk Lukianose elu” (e k Kees 1970: 5–14) kirjeldab Lukianos veel seika, mille järgi ta töötas enne põhjalikumaid õpinguid ja kultuurile pühendumist oma onu skulptoritöökojas, sest vanematel polnud piisavalt jõukust anda talle kõrgemat haridust. Lukianos ei saanud skulptoritööga eriti hästi hakkama ning unenäos nähtud ilmutuse tõttu valis ta oma eesmärgiks kirjakultuuri. Lukianose eluloo ja retseptsiooni kohta Lääne-Euroopas ning Eestis vt ka Fridolin 2020: 8–27.

⁴ Ilmselt oma ühest eeskujust küünik Menipposest mõjutatuna kirjutas Lukianos ka satiire, mis kombineerisid proosat ja värssi. Menippose enda teosed pole säilinud.

⁵ Traditsiooni jätkavad näiteks Jules Verne’i „Maalt Kuule” ja „Ümber Kuu”, eriti aga Herbert George Wellsi „Esimesed inimesed Kuul”. Lukianose kui ulmekirjaniku kohta vt Georgiadou, Larmour 1998.

⁶ Vt Branham 1989: 11 jj.

„Vokaalide kohus” ja teine sofistika

Lukianose meelelahutuskõne „Vokaalide kohus” kujutab endast klassikalise kreeka kohtukõne paroodiat.⁷ Selle kreekakeelne täispikk pealkiri A. M. Harmoni väljaandes (Harmon 1913) kõlab tõlkes „Konsonantide kohtuasi Sigma poolt Tau vastu seitsme vokaali eesistumisel”; kuid kõne on tuntud ka lihtsalt „Vokaalide kohtuna” (lad *Iudicium vocalium*) või „Konsonantide kohtuvaidlusena” (*Lis consonantium*).

„Vokaalide kohus” on konsonant Sigma süüdistuskõne Tau vastu, kus on olemas kõik kreeka ja ladina retoorikateoorias ette nähtud kõne osad. Kõne algab sissejuhatuse ehk *prooimion*’iga, mille eesmärgiks on kuulajate – ennekõike aga kohtunike – heatahtlikkuse võitmine, endast eetilise, vastasest aga ebaeetilise pildi maalimine. Sissejuhatus on selles kõnes proportsionaalselt päris pikk (§ 1–6) ja sealt leiab nii kohtunike kiitmist kui ka viiteid oma kannatlikkusele, samuti sarnaste rikkumiste kirjeldusi varasemast ajast. Sissejuhatusale järgneb jutustus ehk *diēgēsis*, kus esitatakse käesoleva süüasja kirjeldus ja konkreetset süüdistused (§ 7–9). Selle käigus kasutatakse erinevaid argumente, selle hulgas ka *ēthos*’t, iseenda kirjeldamist moraalse ja vastase kirjeldamist ebamoraalse isikuna, ning *pathos*’t, enda suhtes kaastunde (aga ka vastase suhtes hirmu ja õuduse) tekitamist. Sellele järgneb tunnistuste osa, nn *pisteis*: siin kõnes on tunnistajaks kutsutud Delta (§ 10). Kõne lõpeb epilooigiga (*epilogos*), kus rõhutakse veel kord tunnete ja pöördutakse kohtunike poole (§ 11–12).

Nagu ülal viidatud, oli Lukianose põhiline tegevusvaldkond retoorika ning tema eluaeg ja kõnemehetöö langevad retoorikaajaloo perioodi, mida tuntakse teise sofistika nime all. Jaotus nn esimeseks ja teiseks sofistikaks pärineb Lucius Flavius Philostrate (II–III saj) teosest „Sofistide elulood”, kus nn vanade sofistidena (lihtsalt sofistidena) käsitletakse V ja IV saj eKr elanud kreeka kõnemehi ja õpetajaid, nagu Gorgias, Protagoras, Hippias, Prodikos, Polos, Thrasyarchos, Antiphon, Kritias, Isokrates ja Aischines.⁸ Teine sofistika sai Philostrate järgi alguse küll Aischinese maapaoga 330. a eKr, kuid ülejäänud kõnemehed, kes esindavad „Sofistide elulugudes” teist sofistikat, pärinevad I ja II sajandist pKr, nii et üldiselt peetakse teise sofistika hakuks keiser Nero valitsusaega alates aastast 54. Teise sofistika nn lõppu on üheselt raske määratleda, kuna retoo

rikakoolide traditsioon jätkus ka pärast Philostrate surma, samuti kuulsate kõnemeeste avalikud esinemised. (Kennedy 1994: 230 jj)

Kuigi nii esimesed kui ka teised sofistid tegelesid kõnehariduse andmise, kõnede kirjutamise ning ettekandmisega, on nende vaadetes ja tegevuses olulisi erinevusi. Varasemate sofistide õpetus oli nende ajal uuenduslik, nad seadsid kahtluse alla, olgu tõsiselt või mitte, traditsioonilisi väärtusi hariduses, ühiskonnas ja religioonis ning lausa nn argimõistust (Anderson 1993: 13–14). Sel põhjusel olid sofistid aegajalt vaenujalal teiste kõnekunstiõpetajate ja filosoofidega. Tollest ajast on pärit sõna

⁷ Ka „Vokaalide kohtu” autorsuses on kaheldud, üheks kahtlejaks on näiteks Austin Morris Harmon (1913: 395).

⁸ Gorgiase ja Isokratese kõnesid saab eesti keeles lugeda „Vanakreeka kirjanduse antoloogiast” (VKA, 2006).

sofistlik halvustav maik, mida tunneme praegugi, kuigi klassikalise aja sofistide ja nn mittesofistide vahe pole sugugi selge. Kõnemehele ja õpetajalt Isokrateselt, kes asutas IV saj eKr Ateenas retoorikakooli, on osaliselt säilinud kõne „Sofistide vastu”, kus ta heidab sofistidele ette kahepalgelisust (13.4.6–9), apoliitilisust (13.20.8–11) ja hoolimatust tõe suhtes (13.9.2–3). Philostratos nimetab aga Isokratesest ennast sofistiks (Kayser 1964: *Vit. soph.* 1.503.12–13). Isokratese kriitikast tuleb välja, et juba esimese laine sofistidele oli omane teatav relativism, millega kohati kaasnesid mäng ja meelelahutus: vanad sofistid pöörasid tähelepanu peamiselt sõnaseade meisterlikkusele ning võisid kõnelda tühiseil ja naeruväärseil teemadel. Sofistide üheks eesmärgiks võis olla näidata argumenteerimisoskuse universaalsust ja jõudu.

Teine sofistika kehastas aga, erinevalt varasemast, just konservatiivseid, klassikalisest ajastust pärinevaid väärtusi, toetudes esimese laine sofistidele – kunagistest revolutsionääridest olid saanud klassikud. Uus sofistika püsis sageli jonnakalt vanade õpetamise meetodite juures ja pigem taunis provokatsiooni. Teise laine sofistid ülistasid vanu autoreid, kõnekunsti vallas oli eeskujuks arvatavalt Aleksandria raamatukoguhoidjate koostatud kümne Atika kõnemehe kaanon: Aischines, Andokides, Antiphon, Demosthenes, Deinarchos, Hypereides, Isaios, Isokrates, Lykurgos ja Lysias.⁹ Kui uuemad sofistid ühiskonda kritiseerisid, heitsid nad ette vanade väärtuste hülgamist, mitte tagurlikkust. Traditsioonide austamisega kaasnes sageli vana usu eelistamine ning kristluse taunimine, kuigi juba alates II sajandist on teada ka kristlasist sofiste ning hilisemal ajal saab rääkida kristlikest kõnekunsti koolkondadest (nt Gaza koolkond).¹⁰ (Kennedy 1994: 230–233)

Esimene ja teine sofistika erinesid teineteisest ka kõnekunsti rakenduse osas. V ja IV sajandi eKr sofistid tegutsesid ajajärgul, mil Ateenas kehtis demokraatlik riigikord. Seetõttu oli oskuslikust kõnelemisest kodanikele igapäevaelus märkimisväärselt kasu. Inimesed pidid suutma end kaitsta kohtus, olgu ise kirjutatud või kõnekirjutajalt tellitud kõnega. Samuti sõltus kõneoskusest edu rahvakoosolekuil, kus langetati ühiselt sise- ja välispoliitilisi otsuseid.

Klassikalise ajastu lõppedes vähendasid aset leidnud poliitilised ja ühiskondlikud muudatused oluliselt kõnekunstist tõusvat praktilist kasu. 338. a eKr saavutas Makedoonia kuningas Philippos II võidu Chaironeia lahingus, mille tulemusel ta allutas suure osa Kreeka maakondadest oma võimule. Ateena säilitas formaalselt veel iseseisvuse, aga kui Makedoonia asevalitseja Antipatros surus 322. a eKr maha Philippos II poja Aleksander Suure surmale järgnenud Kreeka poliste ülestõusu,

⁹ Kümne kõnemehe kaanoni tekkeaja ja -koha suhtes esineb lahkvarvamusi. Levinuma arvamuse kohaselt koostati nimekiri nn kümnest parimast III ja II saj eKr ning üheks koostajaist võis olla Aleksandria raamatukoguhoidja Aristarchos (u 217 – u 145 eKr). Tähelepanu väärib asjaolu, et Lukianos teatab „Vokaalide kohta” algul, et tegevus toimub Phaleroni Aristarchose võimu ajal: kahekordse tau esinemine sõnades, kus muudes dialektides esineb kahekordne sigma, on omane Atika dialektile ja seega iseloomulik ka Atika kõnemeestele. Mõned uurijad on avaldanud aga arvamust, et kaanon võis tekkida alles II saj pKr Pergamonis. Mõlemal juhul oli kõnemeeste kaanon aga olemas Lukianose eluajaks ning seda kasutasid vanu traditsioone au sees pidavad sofistid. Kaanoni dateeringu kohta vt Smith 1995.

¹⁰ Kristlikust Gaza retoorikakoolkonnast kirjutab lähemalt George A. Kennedy (1983: 169–177). Kuulsad Gaza kooli esindajad jäävad küll Lukianosest oluliselt hilisemasse aega alates V ja VI sajandist pKr.

kaotas sõltumatuse Ateenagi ning kuulsamaid kõnemehi Demosthenes pidi sealt põgenema ja lõpetama elu enesetapuga. Võiks veel märkida, et 317–307 eKr valitses ja reformis Ateenat asevalitseja Demetrios Phaleronist, Lukianose „Vokaalide kohus” leiab väidetavalt aset aga kellegi Phaleroni Aristarchose võimu all. Pea kaks sajandit hiljem, Ahhaia sõja järel 146. aastal eKr langes Mandri-Kreeka Rooma võimu alla. Kirjeldatud ajaloosündmuste tagajärjel kaotas kreeka poliitiline kõne oma väljundi.¹¹

Ka ladina kõnekunsti puhul saab rääkida sarnastest muutustest. Umbes 30 aastat enne Kristuse sündi asendus Roomas vabariiklik riigikord monarhistlikuga, esimeks Rooma keisriks võib pidada Augustust, kelle vägi purustas 31. aastal eKr Aktioni lahingus Marcus Antoniuse laevastiku. Kreeka ja ladina retoorikatraditsioonid on erinevad, kuigi omavahel põimunud. Roomas tegutsesid kreeklased õpetajad ning loeti kreeka kõneteoriasid, nii võiks öelda, et kreeka poliitilisel kõnel oli Rooma vabariikliku perioodi lõpuni veel mingi kaudne rakendus, kuid siis kadus seegi. Vastassuunaline mõju on ilmselt hilisem ja palju nõrgem – on teada, et keisririigi aegu olid mõned kreeka kõneõpetajad tuttavad ka ladinakeelsete kõnekunstlaste tekstidega. Aga see polnud ainult poliitiline kõne, mis oma tähtsuse kaotas: muutuste tõttu kohtusüsteemis vähenes retoorika osakaal ka kohtus ning pärast vabariikliku korra lõppu hakati rääkima kõnekunsti allakäigust laiemalt.¹² Nii kirjutab vanem Seneca (u 55 eKr–39 pKr) kohtukõnede näidisteemasid kirjeldava teose „Vaidlused” (*Controversiae*) sissejuhatuses retoorika kohta:¹³

Seejärel on lood päevast päeva halvemaks läinud, olgu siis aegade luksusest – pole ju vaimuandele midagi surmatoovamat kui luksus – või sellest, et kui langes üllaima asja hind, kandus kogu võitlus üle rohkete auametite ja tuluga näotusse ellu, või mingist saatusest, mille õel ja püsiv seadus on, et kõik, mis on saavutanud tipu, langeb tagasi madalaimasse punkti ja kiiremini, kui ta tõusis. (Winterbottom 1974: *Con.* 1.pr.7.3–11)

Siinses kontekstis on tähelepanuväärne Seneca teine allakäigu põhjendus: üllaima või kauneima asja (lad *pulcherrima res*) hind on langenud ning võitlus- või võistlusmoment (*certamen*) on üle kandunud (*translatum est*) muudesse eluvaldkondadesse, mida iseloomustatakse näotuna (*turpis*). See tähelepanek viitab poliitilise ja kohtukõne mõju vähenemisele. Kolmest kõneliigist säilitas enam-vähem endise ühiskondliku rolli ainult ilukõne.¹⁴ Retoorikas said keiser Augustuse ajast peale domineeri-

¹¹ Antiikaegsed kõnekunstiõpetused eristavad enamasti kolme kõneliiki: kohtukõne, poliitiline kõne (ehk rahvakoosolekukõne) ja ilukõne. Kuulsaima allikana, mis seda jaotust järgib ja liikide erinevusi kirjeldab, võiks mainida Aristotelese „Retoorikat” (vrd 1358a37–b8).

¹² Vrd Kennedy 1994: 186.

¹³ „Nii oli Seneca esimene vaatleja, kes omistas kõnekunsti allakäigu vabariigi asendumisele keisririigiga. Samuti oli ta esimesi rooma kriitikuid, kes täheldas poliitiliste ja ajalooliste mõjude ülekandumist inimeste eneseväljenduse arengusse. Ta mõistis täielikult sõnavabaduse mahasurumise hävitavaid tagajärgi kõneosavusele. Seneca ise mainib seda korduvalt, kirjutades raamatute põletamisest, ja sajatab seda tegevust.” (Sussman 1978: 87)

¹⁴ Stefan Matuscheki järgi on erinevate kõneliikide domineerimine poliitiline indikaator. Poliitiline kõne, mille sisuks on argumentatsioon ja eesmärgiks otsuse mõjutamine, kuulub vabariikliku

vaks deklamatsioonid,¹⁵ kõnemeeste avalikud etlused fiktiivseil teemadel ning kõneharjutused ehk progümnasmid. Kuulsamad reetorid olid staarid, kes reisisid ringi impeeriumi avarustes ja astusid üles erinevais paigus, kus neid kogunes kuulama märkimisväärne rahvahulk. Parimate esinemist nautisid ning tunnustasid ka kõrged riigiametnikud.¹⁶

Neist etlusist oli aga kadunud otsene konflikt, mis iseloomustas varasemat retoorikat, kus osapooled vaidlesid mingi ühise küsimuse üle.¹⁷ Kui varem oli kõnemehe eesmärk oma kuulajaid veenda, siis deklamaatorid püüdsid eelkõige pakkuda vaimset meelelahutust. Publik hindas tehnilist meisterlikkust. Kõnemehed võisid omavahel küll võistelda, kuid ka sel juhul kõneldi sageli erinevail teemadel, nii ei väideldud teineteise vastu ning publik hindas võistlejaid eraldi.

Kõik ülalkirjeldatu iseloomustab kultuurilist ja ühiskondlikku konteksti, kus Lukianos kirjutab „Vokaalide kohtu”. Teise sofistika vaimus on tegu meelelahutus-kõnega, fiktiivse kohtuprotsessiga, milles osalevad inimeste asemel tähed. Lukianosel ei olnud ilmselt vastast, kes oleks kirjutanud Tau kaitsekõne, seega näib kõnel puuduvat reaalse konflikkti kontekst. Eesmärgiks näibki olevat nali iseeneses.

Nali ja tõlge

Võib-olla ei ole aga üldse olemas sellist asja nagu nali iseeneses. Nimelt kui traagika tundub olevat üsna universaalne, siis nali seda pigem ei ole. Üsna lihtne on ajastust ja kultuurist sõltumata mõista Medeia meeleheidet, kui ta on hüljatuna võõral maal, või Oidipust piinavat teadmatust, kuigi ta oli omal ajal osanud lahendada isegi Sfinksi mõistatuse. Palju raskem on aga aru saada naljast: kogeda mingit situatsiooni või väljendust naljakana ning mõista, mille üle nalja tehakse. Nali sõltub väga tugevalt kultuurist, st erineb eri paikades, ajastutel ja sotsiaalsetes gruppides kohati nii tugevalt, et sellest on võimatu vastastikku aru saada. Niisiis ei ole nalja iseeneses olemas selles mõttes, et ta sünnib konteksti kaudu. See võib olla nii kitsam kontekst teksti sees kui ka laiem kultuurikontekst teksti ümber. „Vokaalide kohust” tõlkides tuli tõdeda, et mõlemaga on Lukianosel keerulised lood ning tõlkija jäi naljale alla.

„Vokaalide kohtu” esmane koomiline efekt tuleneb enesest mõista sellest, et kreeka tähestiku tähed kõnelevad ja osalevad kohtuistungil nagu inimesed. Seda pilti ette kujutada on veider ja naljakas, mida ei olnud tõlkes väga keeruline edasi anda. Paraku jääb sellest korraliku koomika jaoks selgelt väheks. Nali kitsamalt selle teksti

korra juurde, ilukõne on aga olemuselt tseremoniaalne ülistus ning tihedalt seotud monarhiaga (Matuschek 1994: 1259).

¹⁵ Üks nauditavamaid deklamatsioonitraditsiooni sissejuhatusi pärineb Donald Russelli sulest (1983).

¹⁶ Philostratos pajatab „Sofistide elulugudes” (2.577.6–12), et II ja III saj elanud kõnemeest ja kõneteooria autorit Tarsose Hermogenest käis kuulamas Rooma keiser Marcus Aurelius ning jagas talle hiilgavaid kinke, vt Näripä 2011: 1682.

¹⁷ Konfliktit kadumist retoorikas iseloomustab *stasis* mõiste areng, mille konfliktitähenduse kõrval omandab järjest suurema osakaalu ühepoolne tähendus, vrd Näripä 2019: 263–266, 279–281.

kontekstis esineb peamiselt sõnamängudena, mis põhinevad vanakreeka sõnadel, mida võidi kirjutada nii sigma kui ka tauga, lisaks tuuakse näiteid paralleelvormide kohta teiste tähtede puhul. Näiteks öeldakse 8. ja 9. paragrahvis, et Tau on varastanud Sigmalt pasknääri, meika, pardi ja mesilased ning takistanud tema pääsu merele. Kui me ei tea, et need sõnad võivad kreeka keeles olla kas *kissa*, *phassa*, *nëssa*, *melissa* ja *thalassa* või *kitta*, *phatta*, *nëtta*, *melitta* ja *thalatta*, jääb arusaamatuks, miks Tau just neid linde ja loomi varastab või miks ja kuidas ta sulgeb pääsu merele. Ettekujutus sellest, kuidas Roo annab Sigmale vastu lõugu, võib olla naljakas, kuid selle sügavamad tagamaad ja asjadevahelised seosed selguvad alles siis, kui teame, et lõug on kreeka keeles *korsē* või *korre* (§ 9). See tähendab, et lähtekeelset teksti tundmata ja lähtekeelt oskamata jääb osa vajalikust kontekstist puudu, osa naljast mõistmata.¹⁸

Kaalusin erinevaid võimalusi säärase sõnamängude edasiandmiseks, näiteks teiste sõnade ja motiivide kasutamist või fiktiivsete sõnavormide loomist, kuna eesti keeles sääraseid paralleelvorme ei esine. Kuid leidsin, et ise sõnu tehes oleks tekst muutunud liiga kunstlikuks ning suurte sisuliste muutuste korral oleksin kaugenenud Lukianosest rohkem, kui tahtsin. Pealegi ei oleks ma pingutustest hoolimata võib-olla suutnud luua nii järjepidevaid, loomulikke ja elegantseid sõnamänge kui originaalis. Seepärast keerleb jutt ikkagi kreeka sõnade ümber, mida olen üritanud teksti integreerida või selgitada kantsulgudes ja joone all. Ometi tähendab see, et osa naljast on tõlkes kaduma läinud. Kohati olen seda siiski kompenseerinud teise-laadsete sõnamängudega, nagu näiteks väljendis „ei jäta ta mulle nii-öelda keppigi” (§ 9).

Lisaks olen tõlkijana sageli ilmselt läbi kukkunud ka laiemas kultuurikontekstis toimiva nalja mõistmisel ja edasiandmisel. Sigma peamine etteheide Taule, et ta on välja tõrjutud mitmetest sõnadest, kus ta kahekordselt esines, põhineb asjaolul, et teatud sõnades, kus paljudes muudes dialektides on kahekordne sigma, esineb Atika dialektis kahekordne tau. Selle taga on keeleajalooline areng, mille käigus proto-indoeuroopa helitust dentaalist ja poolvokaalist koosnev ühend (*t, t^h + i) andis eri dialektides tulemuseks kas ss või tt, näiteks mesilane *mélissa* või *mélitta* < **mélitja* < **mélitih*₂ (Rau 2010: 176). Ka muud „Vokaalide kohtus” mainitud paralleelvormid on üldiselt dialektilised erinevused, mille juures üritatakse vastandada Atika dialekti muudele vanakreeka dialektidele.

Ent ka kreeka keele fonoloogilise ajaloo tundmisest üksi ei piisa intriigi mõistmiseks! Eelnevalt sai räägitud, et teine sofistika paigutas oma eeskujud ja ideaalid minevikku, klassikalisse Ateenasse. See oli aeg, mil tegutsesid kanoniseeritud Atika oratorid, kes kasutasid Atika dialekti. Rooma keisririigi ajal valitses impeeriumi idaosas nn kreeka ühiskeel ehk koinee, mis kasutas üldiselt kahe s-iga vorme, mitte Atika kahekordset t-d, samal ajal kui kunagist Ateenat idealiseerivad sofistid võisid jõuda välja sellise jumaldamiseni, et jäljendasid võõrast kõnepruuki, rõhutades selle atisistlikkust. Nii räägitakse „Vokaalide kohtus” Boiootiast pärit komöödiakirjanikust Lysimachosest, kes väidab end olevat Kesk-Atikast (§ 7). Tuleb märkida, et Boiootia

¹⁸ „Vokaalide kohtus” kirjeldatavad alfabeetilised kuriteod assotsieeruvad natuke Georges Pereci õudusjutuparoodiaga „La disparition” („Kadumine”, 1969), mis on kirjutatud kordagi kasutamata e-tähte.

dialektis esinevad samuti kahe *t*-ga vormid (nii ka Euboia dialektis ja isegi Kreetal kõneldud dooria dialektis), kuid Lysimachos lihtsalt häbeneb oma päritolu.

Lukianos kõneleb „Vokaalide kohtus” niisiis võib-olla kultuurilisest lõhestatusest ja süürlase jaoks siiski võõra mineviku jälgendamisest (Whitmarsh 2004: 6–7, 264–265). Ta teeb seda eneseteadlikult ja irooniliselt, kuid samal ajal kannatades lõhestunud identiteedi ja väliselt peale surutud normi tõttu. Lukianos on oma karjääri lõpu-poole keeleküsimumustes väga tundlik, see oli üks viis demonstreerida oma klassikalist *paideia*’t ja teenida sofistina raha, ent kreeka eliit ei võtnud teda siiski päris omaks ning ta ei sobitunud keisririigiaegsesse ühiskonda (Swain 1996: 311–312). Ülal sai öeldud, et „Vokaalide kohtul” puudub reaalse konflikti kontekst, sest päriselt konsonantide süüasja kohtus ei arutatud ja Tau kaitsekõnet keegi ei pidanud. Siit võib aga näha, et varjatult võis reaalne konflikt siiski olemas olla: Lukianos ründas oma teoses ülihelleniseerunud eliiti.

See, millest äsja juttu oli, on Lukianose nalja kultuuriline kontekst. Olen tõlkijana üritanud sellest vähemalt natuke läbi hammustada ning nalja ka selles plaanis mõista, kuid kahtlemata on väga palju kultuurilisi vihjeid jäänud märkamata (näiteks vaevab mind siiani küsimus, miks on kuninganna nime väänamisest veel suurem patt nime-tada viigimarja *sykon*’i asemel *tykon*’iks, § 8). Võib-olla polegi praegu, pea 2000 aastat hiljem võimalik lõpuni välja selgitada, mille üle Lukianos nalja teeb. Robert Bracht Branham (1989: 13) on öelnud, et Lukianos on liiga frivoolne, et pidada teda tõsiseks satiirikuks, ning tema kohta on antiikautoreist enim kasutatud mõistet *nihilist*. Nihilism ei pruugi sugugi tähendada hoolimatust, vaid hoopis vastupidi – leppimatust halvaga, mida ei ole võimalik muuta ja millega saab võidelda ainult seda mitte tõsiselt võttes. Selline nihilism ei kaota halba ära, kuid vähendab selle mõju Lukianosele ning Lukianose publikule. Eunapios mainib IV sajandil pKr oma „Sofistide elulugudes” Lukianost ainult möödamminnes, kuid iseloomustab teda mehena, kes võtab väga tõsiselt naerutamist (*anēr spoudaios es to gelasthēnai*, Giangrande 1956: 2.1.9).

KIRJANDUS

- Anderson, Graham 1993. The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire. London–New York: Routledge.
- Bagnani, Gilbert 1955. Peregrinus Proteus and the Christians. – Zeitschrift für alte Geschichte, kd 4, nr 1, lk 107–112.
- Branham, Robert Bracht 1989. Unruly Eloquence: Lucian and the Comedy of Traditions. Cambridge–London: Harvard University Press.
- Fridolin, Marilyn 2020. Lukianose teose „Surnute kõnelused” eestikeelse kommenteeritud tõlke ettevalmistamine. Magistriprojekt. Tartu: Tartu Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/69755> (4. I 2021).
- Georgiadou, Aristoula; Larmour, David H. J. 1998. Lucian’s Science Fiction Novel *True Histories*: Interpretation and Commentary. Leiden–Boston–Köln: Brill.
- Giangrande, Joseph 1956. Eunapii vitae sophistarum. Roma: Polygraphica.
- Harmon, Austin Morris (tlk) 1913. Lucian with an English Translation by A. M. Harmon in Eight Volumes. Kd 1. London: William Heinemann; New York: The Macmillan Co.

- Harmon, Austin Morris (toim) 1972.** Lucian. Kd 5. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Kayser, Carl Ludwig (toim) 1964.** Flavii Philostrati opera. Kd 2: Vitae sophistarum. Leipzig: Teubner.
- Kees, Paul (tlk) 1970.** Lukianos. Timon ehk inimestevihkaja. (Klassikalised lood.) Tallinn: Eesti Raamat.
- Kennedy, George A. 1983.** Greek Rhetoric under Christian Emperors. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kennedy, George A. 1994.** A New History of Classical Rhetoric. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kolk, Kaspar 2002.** Tarkuse seitse sammast. Milleks on ja kust on pärit *septem artes liberales*. – Techne. Koost ja toim Mart Jaanson, Monika Kaldalu, Janika Päll. [Tallinn:] Scripta Musicalia, lk 72–82.
- Legrand, Philippe-Ernest (toim) 1946.** Hérodote. Histoires. Kd 5. Paris: Les Belles Lettres.
- Matuschek, Stefan 1994.** Epideiktische Beredsamkeit. – Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Kd 2. Koost Gert Ueding. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Morgan, Theresa 1998.** Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds. Cambridge: University Press.
- Nesselrath, Heinz-Günther 2015.** Two Syrians and Greek paideia: Lucian and Tatian. – Literature, Scholarship, Philosophy, and History. Classical Studies in Memory of Ioannis Taifacos. Toim A. Georgios Xenis. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, lk 129–142.
- Näripä, Neeme 2011.** Hermogenes Tarsosest. – Akadeemia, nr 9, lk 1681–1695.
- Näripä, Neeme 2019.** Stasis – Ein antikes Konzept. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis 9.) Tartu: University of Tartu Press.
- Rau, Jeremy 2010.** Greek and Proto-Indo-European. – A Companion to the Ancient Greek Language. Toim Egbert Jan Bakker. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Russell, Donald A. 1983.** Greek declamation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Rebekah M. 1995.** A new look at the canon of the ten Attic orators. – Mnemosyne, kd 48, nr 1, lk 66–79.
- Suda = Suidae lexicon pars II.** Toim Ada Adler. Leipzig: Teubner, 1931.
- Sussman, A. Lewis 1978.** The elder Seneca. Leiden: E. J. Brill.
- Swain, Simon 1996.** Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50–250. Oxford: Clarendon Press.
- VKA = Vanakreeka kirjanduse antoloogia.** Koost Janika Päll. Tallinn: Varrak, 2006.
- Whitmarsh, Tim 2004.** Greek Literature and the Roman Empire: The Politics of Imitation. Oxford: Oxford University Press.
- Winterbottom, Michael (toim) 1974.** The Elder Seneca: Declamations in Two Volumes. Kd 1. Cambridge: Harvard University Press.